

הרב ד"ר אפרים חיים רוקח ז"ל

עיונים בספר שמות

מבוא

ספר שמות, השני מחמשת חומשי התורה, נקרא כך על פי המילה השנייה בספר. הנצי"ב, בהקדמתו לספר זה, כותב בשם הרמב"ן שהספר נקרא "ספר הגאולה". הדבר סביר, שכן הספר מביא את סיפור יציאת מצרים, דהיינו סיפור גאולתם של ישראל משעבוד מצרים, שהיה שעבוד רוחני וגשמי, וגם הגאולה משם הייתה גשמית ורוחנית כאחד. הנצי"ב מציין שם נוסף - בשם בעל הלכות גדולות - "ספר שני", ומסביר זאת כך: "בא ללמדנו דזה הספר ביחוד הוא שני לספר ראשית הבריאה כי הוא חלק שני מזה הספר. היינו, בו נגמר סדר הבריאה".

הנצי"ב מבהיר שם בהרחבה שיציאת מצרים ומעמד הר סיני משלימים את בריאת העולם ואת תכליתה, ומסיים את דבריו במילים אלה: "נמצא דספר שמות הוא יספר שני להראשון, כמו שהמה ענין אחד ובו שני חלקים של ספר הבריאה". והשאלה היא מדוע חולק "ענין אחד" לשני ספרים נפרדים. אין ספק שלחלוקה זו יש משמעות, וטענתי המרכזית היא שספר בראשית שונה מספר שמות בכמה עניינים עקרוניים.

- א -

ספר בראשית נחלק ל"ב פרשות, כי הוא נועד להציג את לידת עם ישראל - האבות וי"ב השבטים שהעמיד יעקב אבינו¹, ואילו בספר שמות - המתרכז

* הערת המערכת: מחבר המאמר הרב ד"ר אפרים רוקח ז"ל, מוכר היה לקוראי "שמעתין" ממאמריו שפרסם בבטאוננו. מאמר זה נכתב לפני פטירתו ונשלח למערכת ולא זכה לראותו ב"שמעתין". נפטר כ"ה אב תשס"ג.
במדור "זכרון להולכים" נכתבו דברים לזכרו. תנצב"ה.

1. עיין על כך בספרי "חכמים ותורתם", ירושלים תשנ"ז, עמ' 37, הערה 1.
המונח "עם" כתוב בתחילת ספר שמות (א, ט): "הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו". וגם ביציאת בני ישראל ממצרים כתוב (י"ג, יז): "ויהי בשלח פרעה את העם". "העם" בפסוק זה הוא העם המכונה לפני כן (י, ד) "עמי", דהיינו עמו של הקב"ה.

בשעבוד מצרים ובגאולה משם - יש י"א פרשות בלבד. אפשר שההסבר לכך הוא העובדה ששבת לוי לא היה משועבד במצרים ולא עבד שם עבודת פרך², ולכן ליציאת מצרים לא הייתה בעבורם אותה משמעות כמו ליי"א השבטים. על כן יש בספר רק י"א פרשות ולא י"ב. אמנם השעבוד והגאולה כתובים רק בארבע פרשות מתוך הי"א, בכל זאת יש לראות בהם עניין יסודי בספר.

אפשר אפוא לומר, שספר שמות שונה מספר בראשית כבר במסגרת. ספר בראשית רואה את כל שבטי ישראל כשווים, ואילו ספר שמות מבחין בין י"א השבטים לשבת לוי. וכידוע מן החומשים הבאים, אכן יש הבדל גדול ביניהם, שכן הכוהנים והלוויים באים משבת לוי בלבד, ויש לכך השלכה גם לעניין הנחלה בארץ ישראל. שבת לוי לא קיבל בה נחלה, כי ה' הוא נחלתו³.

- ב -

ספר שמות מציג את מצרים בצורה שונה לגמרי מזו שבספר בראשית: בספר בראשית, ארץ מצרים היא דוגמה למקום חיובי, נאה, מסודר ומושך, שכן כתוב (ברי' י"ג, י): "כגן ה' כארץ מצרים". כך אפשר להבין גם את דברי התורה על הגר שפחת שרה, "זלה שפחה מצרית ושמה הגר" (שם ט"ז, א)⁴, דהיינו לשרה הייתה שפחה בעלת ייחוס. ואמנם המדרש מייחס את הגר לפרעה - היא הייתה בתו שנולדה לו מפילגשו⁵. לפי זה אפשר להבין את הכתוב על הגר (שם כ"א, כא), שלקחה אישה לבנה ישמעאל מארץ מצרים. לא זו בלבד שזו ארץ מולדתה, אלא זו הארץ המיוחסת, והיה חשוב להדגיש שאשת בנה - בנו של אברהם - באה מארץ מיוחסת. דבר זה בולט במיוחד על רקע הסיפור בפרקי רבי אליעזר (פרק שלושים), שישמעאל גירש את אשתו הראשונה שהייתה מבנות מואב, ואז לקחה לו אמו אישה מארץ מצרים, המתאימה לו יותר מן הראשונה.

למעשה, כל האבות ראו בארץ מצרים מקום המאפשר להם לפתור בעיות מסוימות. אברהם ויעקב ירדו בפועל למצרים, מתוך הכרח. גם יצחק עמד לרדת למצרים, אלא שה' ציווה עליו במפורש לא לעזוב את ארץ כנען⁶. כלומר, התורה כאילו אומרת שבמצרים נמצאו פתרונות שלא נמצאו במקומות אחרים.

2. בשמות רבה, פרשה ה' סימן כ, מובאים דברי רבי יהושע בן לוי: "שבטו של לוי פנוי היה מעבודת פרך".
3. עיין בדברים י"ח, א-ב.
4. ייחוסה של הגר למצרים מוזכר בפסוקים נוספים: ברי' ט"ז, ג, וכן כ"א, ט.
5. פרקי רבי אליעזר, פרק שישה ועשרים.
6. שם כ"ו, כ: "וירא אליו ה' ויאמר אל תרד מצרימה" וכו'. משמע, שיצחק רצה לרדת למצרים אלא שה' עצר בעדו.

- ג -

סיפורה של התיבה, המצילה מן הכיליון, נמצא הן בבראשית והן בשמות, אבל יש הבדלים ביניהם. נח נצטווה על ידי הבורא לבנות תיבה שבה יינצלו הוא ומשפחתו, וכן חיות בהמות ועופות, ולמלא אותה "מכל מאכל אשר יאכל" (ברי ו', כא). לא כן בתיבת משה: היוזמה להכנת התיבה הייתה של אמו, והיא עשתה זאת כדי להציל את בנה מגזירת פרעה, "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (שמי א', כב). משום כך רק משה נמצא בתיבה, והוא היה שם ללא אמצעי קיום מינימליים. תיבת משה הגנה עליו מפני טביעה ביאור, ואילו תיבת נח הגנה עליהם בעיקר מפני מי המבול היורדים ממעל.

היציאה מן התיבה בסיום המבול נעשתה על פי צו מגבוה, ואילו היציאה של משה מן התיבה הייתה כאילו בדרך מקרה, על ידי בת פרעה שיצאה לרחוץ על שפת היאור. למרות ההבדלים, המשותף לשני המקרים הוא שההצלה נעשתה על ידי אותו אמצעי - התיבה. ואפשר שהרעיון להציל את הבן באמצעות תיבה עלה על דעתה של יוכבד מתוך הסיפור על הצלת נח בימי המבול. וכמו שנת שרד ובכך המשיך העולם להתקיים, כך באמצעות תיבת משה המשיך עם ישראל להתקיים ולצאת משעבוד לגאולה.

- ד -

אפשר להשוות גם בין הברית שכרת הקב"ה עם אברהם אבינו (ברי ט"ו) לבין הברית שכרת עם אבותינו בסיני. ברית בין הבתרים התרחשה במחזה, ביחידות, ואילו מעמד הר סיני היה בציון גדול, ולא זו בלבד אלא שחז"ל אומרים שכל נשמות עם ישראל היו באותו מעמד. כל העומדים שם היו ערים, הם שתקו והאזינו לדבר ה', ואילו אברהם שאל שאלות בתוך המחזה. למעמד הר סיני היה גם המשך - עלייתו של משה להר לקבל את הלוחות ואת התורה כולה. התוכן של מעמד מתן תורה כלל מצוות עשה ומצוות לא תעשה, ואילו תוכנה של ברית בין הבתרים היה בעיקר הבטחה לזרע ולירושת הארץ. למרות ההבדלים בין הבריתות אפשר לומר שיש רצף ביניהן: בברית בין הבתרים הובטח הקיום הפיזי של עם ישראל, אך הדבר מותנה בקיום הברית של מעמד הר סיני, שתוכנו קיום התורה.

- ה -

השוואה נוספת היא עניין הגירוש. בתחילת ספר בראשית מסופר על גירושם של אדם וחוה מגן עדן על שאכלו מעץ הדעת בניגוד לצו הבורא. כלומר, הגירוש היה חלק מעונשם של אדם וחוה, ומאז הגירוש חי האדם בצורה שונה לגמרי מזו

של גן העדן. הוא ירד מאיגרא רמה לבירא עמיקתא, וחיינו עלי אדמות צריכים להיות מכוונים להשגת שלמות רוחנית כדי שהקב"ה יחזירו לן עדן. לעומת זאת, הגירוש ממצרים, כפי שנאמר "כי גורשו ממצרים" (שמי י"ב, לט), היה במשמעות הפוכה: עם ישראל יצא מעבדות לחירות - גשמית ורוחנית - כלומר מבירא עמיקתא לאיגרא רמה. על פי השכל אין אדם רוצה לחזור לבית עבדים, אולם יוצאי מצרים ביטאו בכמה מקרים געגועים לאותם ימים, כגון "מי יתן מותנו ביד ה' בארץ מצרים בשבתנו על סיר הבשר" וכו' (שמי ט"ז, ג).

כנראה שהגירוש מגן עדן הביא את האדם לסילוף ההבנה והתפיסה באשר לתנאי החיים הרצויים. היציאה מגן עדן הייתה מלווה בקללות שקילל הקב"ה את המין האנושי, ואילו ביציאה ממצרים הובטחו לעם הבטחות טובות - שחרור מן העבדות ונחלה בארץ טובה ורחבה, ארץ זבת חלב ודבש (שם ג', ח). ברם, כל ההבטחות הטובות מותנות בציות לציוויים מלמעלה: "בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלקים על ההר הזה" (שם שם, יב).

- 1 -

אשר למבנה הספר, כאמור - ארבע הפרשות הראשונות (שמות, וארא, בא, בשלח) עוסקות בשעבוד מצרים וביציאה ממצרים. שתי פרשות (יתרו ומשפטים) מתארות את מתן התורה וחלק מחוקיה. וחמש הפרשות האחרונות (תרומה, תצוה, כי תשא, ויקהל, פקודי) דנות במשכן וכליו ובפרשת חטא העגל. רש"י מציין בקשר לחלק האחרון כי "אין מוקדם ומאוחר בתורה" (שמי ל"א, יח), משום ש"מעשה העגל קודם לציוי מלאכת המשכן ימים רבים". גם אם נקבל את ההנחה של רש"י, עדיין יש להבין מדוע בכל זאת נכתבו הדברים בתורה במקום שנכתבו. אפשר לומר בפשטות שהתורה מנסה להגן על עם ישראל ולא להבליט את חטא העגל, לכן נכתבו הדברים בהבלעה בתוך הפרטים הרבים של בניית המשכן וכליו⁷. ואכן, עניין חטא העגל נכתב בפרשת כי תשא, הנמצאת בין תרומה ותצוה לבין ויקהל ופקודי. כבר בתחילת הפרשה רומזת התורה שלפנינו עניין קשה, הן על ידי השימוש במילה "וידבר" הנחשבת לקשה⁸, והן על ידי השימוש במילה "ונתנו", שלעתים יש לה משמעות קשה.

טענתי זו מסתמכת על הרעיון "שההיקרות הראשונה של מילה או מושג בתורה משמשת מקור להבנת אותה מילה בהיקריותיה הנוספות"⁹. בפעם

7. במאמרי ב"שמעתין" (גיליון 150, עמוד 33) הסברתי בדרך שונה לחלוטין את עניין סדר הפרשות ואת מקומו של חטא העגל בתוכו.

8. בפירושו לבמדבר י"ב, א, למילים: "ותדבר מרים ואהרן במשה", רש"י כותב: "אין דבור בכל מקום אלא לשון קשה".

9. ראה מאמרי ב"שמעתין" 150, עמוד 31.

הראשונה שהשורש ניתני' כתוב בתורה - משמעותו שלילית: "ותתן גם לאישה עמה ויאכל" (ברי ג', ו). ואם תאמר הרי גם בברכה שנתן יצחק אבינו לבנו יעקב נאמר "ותתן לך" (שם כ"ז, כח), התשובה היא ששם מדובר בנתינה של הקבי"ה, לא של בני אדם. בפסוקים הקשורים בחטא העגל יש שימוש מבוקר בפעלים "נתן" ו"בוא". בפרשת "ויקהל", בעניין התרומות למשכן וכליו, יש שימוש רב בפועל "בוא"¹⁰. כאשר משה פנה אל אהרן ושאלו "מה עשה לך העם הזה" וכו', אהרן ענה "...ואומר להם 'למי זהב התפרקו' ויתנו לי", ברם בסיפור המעשה (שמי לב, א-ו) כתוב שאמר "והביאו אלי" ואכן "ויביאו אל אהרן". כלומר, כאשר אהרן דיבר אל העם הוא השתמש במילה חיובית, מילה המשמשת בתורה לעניין הנדבה למשכן, ואילו בסיפור הדברים למשה אמר אהרן שהוא השתמש במילה שמשמעותה גם שלילית.

- 1 -

חטא העגל לא היה מכוון נגד משה רבנו. מדברי חז"ל משתמע שהעם חשב שמשה לא ישוב, וכדי למלא את החלל שנוצר הועלה הרעיון של מציאת תחליף, ואין צורך לומר שאהרן, ששיתף פעולה עם העם, לא התכוון להחליף את משה. עניין זה הועלה כאן כדי לציין שבספר שמות אין כל ערעור או ביקורת על מנהיגותו של משה¹¹, בניגוד לספר במדבר, שם מסופר על קורח ועדתו שערערו על מנהיגותו, ובניגוד לספר בראשית שבו מסופר על מאבקים בין ראובן, יהודה ויוסף על ההנהגה¹².

רמזים שונים לפי הפרשות

שמות: בפסוק הראשון יש י"א מילים, רמז על מבנה הספר כולו - י"א פרשות, כמוסבר לעיל. המילים הראשונות בספר הן "ואלה שמות בני ישראל", והאחרונות - "כל בית ישראל בכל מסעיהם", לאמור, הספר עוסק במעבר

10. נחמה ליבוביץ' דנה בהרחבה בעניין זה בספרה "עיונים חדשים בספר שמות", י-ם תש"ל (בפרשת ויקהל).

11. המקרה שבו אמר העברי (שמי' ב', יד) "מי שמך לאיש שר ושופט עלינו" אירע לפני שמשה נתמנה למנהיג. ואכן רש"י בד"ה "מי שמך לאיש" כותב: "והרי עודך נערי". הזיהוי של שני העברים הנצים כדתן ואבירם (רש"י שם, פסי יג) רומז על האנשים שבעתיד - בספר במדבר - ישתתפו במרד נגד משה. גם היציאה של אנשים ללקוט את המן ביום השבת, בניגוד לציווי של משה, לא נחשב כמרידה במשה אלא כאי-ציות לדברי הקבי"ה, ככתוב בשמות ט"ז, כח. גם טענת בני ישראל, "אשר הבאשתם את ריחנו" וכו' (ה', כא), לא כוונה כלפי משה ואהרן אלא כתלונה על הקבי"ה, כפי שכתוב שם "ירא ה' עליכם וישפוט".

12. לא כללתי כאן דיון על הספרים ויקרא ודברים, משום שספר ויקרא עוסק בעיקר בענייני כהונה וכוהנים, וספר דברים ב"אלה הדברים אשר דבר משה", היינו במשנה תורה.

משבטים לעם, עם ההולך במדבר. אפשר לראות רמז גם בצירוף של המילים הראשונות והאחרונות של פרשתנו, שהן "וביד חזקה יגרשם מארצו". לאמור, נושא היציאה ממצרים הוא עתה הנושא המרכזי.

וארא: המילה הראשונה בפרשה היא "וידבר", אבל הפרשה נקראת "וארא" כתחילת הפסוק השני. אפשר שהסיבה לכך היא שהמילה "וידבר" - כאמור לעיל - מורה על דבר קשה, ולכן נבחרה המילה הראשונה בפסוק השני, שבו הי' מזכיר את אברהם יצחק ויעקב. רש"י כתב בד"ה "וארא" - "אל האבות", והדבר תמוה: מה בא רש"י ללמדנו, שהרי ידוע שאל האבות? נראה לי שרש"י כיוון לכתוב במסכת ברכות טז, ע"ב: "אין קורין אבות אלא לשלושה: אברהם יצחק ויעקב". כלומר, העובדה שהכתוב מזכיר רק אישים אלה מצביעה על כך שרק הם קרויים אבות.

בא: בעל הטורים כתב שהגימטריה של "בא" היא שלוש, לרמז שעוד שלוש מכות יבואו על מצרים. אפשר אולי גם לומר שמספר זה רמז לשלושת האבות שנזכרו בפרשה הקודמת, שבזכותם נצטווה משה "בא אל פרעה" וכו'. בפסוק האחרון של הפרשה, המדבר על האות, דהיינו על התפילין שיש לקשרם על היד ועל הראש, יש י"ג מילים. מספר זה בא לרמז על הגיל שבו אדם חייב להניח תפילין. ואל יהיה הדבר קל בעיניך, כי הרא"ש (שאלות ותשובות, כלל טז, א) נשאל על מקור הדין של בן י"ג למצוות, והוא השיב כי זו הלכה למשה מסיני במסגרת כל המידות שבתורה. לכן מעניין שבפסוק המצווה על הנחת תפילין יש רמז ברור למספר י"ג.¹³

בשלח: בפסוק הראשון יש כ"ד מילים, לאמור שבזכות כ"ד כתבי הקודש עברו ישראל את ים סוף, על מנת שיקיימו את הכתוב בהם¹⁴. אפשר לעמוד בפרשה זו על כושר הלחימה של עם ישראל בצאתו ממצרים. כאשר המצרים רדפו אחריהם, בני ישראל נתקפו פחד עד כדי הבעת חרטה על היציאה ממצרים. אולם כאשר עמלק בא להילחם בעם ישראל, הם נלחמו עד "ויחלוש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב" (שם י"ז, יג). אפשר להציג זאת בצורה שונה: מדוע כאשר המצרים רדפו אחרי בני ישראל והשיגו אותם חונים על הים משה אמר להם: "ה' ילחם לכם ואתם תחרישון" (שם י"ד, יד), ואילו במלחמת עמלק משה אמר ליהושע "בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק" (שם י"ז, ט)?

13. בפסוק הראשון של פרשת בא יש עשרים תיבות, רמז לעובדה שעשרת הדיברות כתובים בתורה פעמיים (בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן). עשרת הדיברות כוללים את כל תרי"ג המצוות, ומאידה גיל חייב אדם לקיימם! מגיל בר-מצווה, המרמז בפסוק האחרון של הפרשה.

14. בגמרא במסכת ברכות (ה, ע"א), ר' שמעון בן לקיש מביא דרשה שממנה עולה שגם נביאים וכתובים ניתנו למשה בסיני. עיי"ש במהר"ץ חיות.

אפשר אולי להסביר זאת בכך שלא היה להם די אומץ ותעוזה להילחם במצרים, שהיו אדוניהם, ולכן ה' נלחם להם, אך היה להם אומץ להילחם בעמלק. אפשר כמובן לומר שהקב"ה רצה להטביע את המצרים בים ולעשות את כל הנסים, אלה שבגינם נאמרה השירה לאחר קריעת ים סוף. כל אלה לא היו במלחמת עמלק, ולא עוד אלא שזו הפכה להיות הסמל של מלחמות ישראל בכוח הרשע שבעולם. על כל פנים, בתחילת הפרשה יש רמז שיכולתו של עם ישראל לגבור על אויביו מותנית בקיום עשרים וארבעה כתבי הקודש.

יתרו: בפרשה זו מסופר על מתן התורה לישראל. בשמה של הפרשה יש שלוש אותיות שבמילה תורה. מלבדן יש האות יו"ד שהיא פעמיים ה"א - אחת מהן להשלמת המילה תורה, והשנייה רומזת לחמשת החומשים. על פי הגמרא בסוף מסכת מכות, הקב"ה השמיע לעם רק את שתי הדיברות הראשונות וכל היתר נמסרו על ידי משה רבנו. וכך דורשת הגמרא: תורה עולה 611, כמניין המצוות שציווה לנו משה, ובתוספת שתי המצוות ששמענו מפי הגבורה מתקבל סך הכול 613 מצוות.

משפטים: בפסוק הראשון יש חמש מילים, "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם"¹⁵, רמז על חמישה חומשי תורה, שעיקרם מצוות שבין אדם לחברו. הבסיס לקיום המצוות שבין אדם למקום הוא קיום המצוות שבין אדם לחברו כהלכתם. מעניין שבעשרת הדיברות כתובות תחילה המצוות שבין אדם למקום ורק אחריהן אלה שבין אדם לחברו.

בסוף פרשה זו מתואר סיום מעמד הר סיני. משה נצטווה לעלות ההרה כדי לקבל "את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם" (כ"ד, יב). לפני כן משה סיפר לעם "את כל דברי ה' ואת כל המשפטים" (שם, ג), והעם הבטיח "כל הדברים אשר דיבר ה' נעשה" (שם). בהמשך לכך החל משה לכתוב "את כל דברי ה'", ורק לאחר שמשה קרא באוזני העם מספר הברית - הם אמרו "נעשה ונשמע". ללמדך, ש"נשמע" משמעו הבנה ולימוד הכתוב, ודבר זה אפשר לעשותו רק לאחר שהדברים כתובים.

חמש הפרשות האחרונות - תרומה, תצוה, כי תשא, ויקהל ופקודי - עוסקות כאמור בבניין המשכן וכליו ובחטא העגל. ללמדך, שיותר מכל מזהירה התורה מפני עבודה זרה מכל סוג שהוא. למעשה, זהו עיקרו של ספר שמות - סיפור יציאתם של בני ישראל ממצרים (שם הם שקעו במ"ט שערי טומאה, שתמציתם עבודה זרה) וקירובם לעבודת הקודש. לא היה זה תהליך פשוט כלל, ועיקר פרטיו מתוארים בספר זה.

15. בעל הטורים דרש נוטריקון, כגון: "ואלה - וחייב אדם לחקור הדין" וכי.